

Schijn en werkelijkheid van de EU-landbouw hervormingen

De huidige liberalisering van het EU-landbouwbeleid verandert de facto weinig aan het dumpen van landbouwproducten. Directe toeslagen helpen boeren om te produceren hoewel er bedrijfseconomisch verlies wordt gemaakt. Een multilateraal stelsel van gestuurde handel kan tot eerlijker uitkomsten leiden, met voordelen voor ontwikkelingslanden, meer interne beleidsvrijheid voor de EU, en minder risico's voor de wereldvoedselvoorziening.

In 1985 koos de Europese landbouwcommissaris Andriessen in zijn Groenboek voor een marktgericht landbouwbeleid. Sindsdien is de EU doende haar landbouwbeleid te liberaliseren. Toch zijn de uitga-ven voor het gemeenschappelijke landbouwbeleid alleen maar gegroeid en wordt de EU door andere landen nog steeds beschuldigd van dumping. Hieronder worden de ontstaansgronden van het landbouwbeleid, het karakter van de hervormingen en hun implicaties in verband met toekomstige uitdagingen besproken. Aan het eind volgen enkele beleidsaanbevelingen.

De steun van westerse landen aan hun landbouw

Tot ver in de negentiende eeuw had het landbouwaanbod moeite de vraagstijging te volgen: innovaties verliepen traag, gewasopbrengsten werden beperkt door gebrek aan meststoffen, en hoge transportkosten maakten het aanvullen van lokale tekorten door invoer een dure zaak. Bevolkingsgroei en economische ontwikkeling leidden daarom door hun vraageffect tot hoge landbouwrijzen. De armen leden hieronder, maar het bevorderde dat boeren hun productie opvoerden en dat grotere landbouwers en landheren investeerden in vernieuwingen. Veel overheidsingrijpen was daarom niet nodig

om de landbouwontwikkeling te bevorderen. Het was voldoende als de overheid zorgde voor zaken als individuele eigendomsrechten en wegen, en zo min mogelijk handelsbelemmeringen opwierp.

Rond 1875 veranderde deze situatie ingrijpend (Koning, 1994; Schultz, 1945). De transportrevolutie maakte langeafstandshandel in landbouwbulkproducten rendabel en stimuleerde een snelle ontginning van dun bevolkte gebieden. Kunstmest en moderne veredeling maakten hogere gewasopbrengsten mogelijk. En een professionele kennisinfrastructuur versnelde de invoering van vernieuwingen. Hierdoor begon het wereldaanbod van landbouwproducten sneller te groeien dan de vraag, waardoor de prijzen op langere termijn daalden (figuur 1). Door de concurrentie van industrie op de arbeidsmarkt pasten de agrarische lonen zich hieraan niet aan maar begonnen juist te stijgen. Daarnaast werden de landbouwrijzen instabieler. Vanouds leidden oogstvariaties door wisselende weersomstandigheden en ziekten in combinatie met de lage prijselasticiteit van de voedselvraag en het landbouwaanbod tot forse prijsfluctuaties. Daar kwam nu bij dat het vergrote groeipotentieel de invloed van door wisselende verwachtingen veroorzaakte investeringsgolven op het aanbod versterkte. De dalende prijsstrend ging daardoor gepaard met grotere prijsschommelingen op de middellange termijn dan voorheen (Boussard *et al.*, 2006).

Bovenstaande ontwikkelingen konden de productiviteitsontwikkeling in de landbouw belemmeren. De toegenomen prijsinstabiliteit versterkte de prijsrisico's van investeringen, wat de aanschaf van kapitaalgoederen vertraagde. Bovendien zette de daling van de landbouwrijzen en de stijging van de lonen de rentabiliteit van de landbouw onder druk.

**NIEK KONING EN
ROEL JONGENEEL**
Universitair docent aan
de Wageningen Univer-
siteit en onderzoeker
bij het LEI

Volgens het schoolboekje economie moet afvloeiing van arbeid en sanering van bedrijven in zo'n situatie tot herstel van een normaal evenwicht leiden, maar dat ging in de landbouw niet op. Veel landbouwbedrijven waren gezinsbedrijven. Het boerengezin leverde de arbeid, het management en een deel van het vermogen. Een groot deel van de productiemiddelen bevond zich dus in één hand, waardoor er weinig beloningen aan derden betaald hoefden te worden. Dat stelde boeren op deze bedrijven in staat een onderbeloning van hun productiefactoren te accepteren en door te produceren ondanks een negatieve rentabiliteit (Schelhaas, 2003). Ze waren ook gedwongen dit te doen door een *lock-in*-effect: als iemand eenmaal in de landbouw werkte werd zijn mobiliteit door endogene beroepsgroepsnormen en efficiëntielonen elders in de economie beperkt (Akerlof en Yellen, 1986; Haagsma en Koning, 2002). In plaats van te stoppen trokken veel kleine boeren dus de buikriem aan en ploegden letterlijk en figuurlijk voort. De voordelen van grotere bedrijven, waarin voor nagenoeg elk uur arbeid een marktconform loon moest worden betaald, wogen daar niet tegen op. De schaalvoordelen in de landbouw waren te klein en de rentabiliteitsproblemen beperkten de investeringen en daarmee de technische voorsprong van grotere bedrijven. Daarmee raakten juist deze relatief moderne bedrijven in de versukkeling. Overheden sprongen in de bres met landbouwonderzoek, voorlichting en andere voorzieningen, waardoor de nadelen van kleine bedrijven bij het invoeren van vernieuwingen deels ondervangen werden. In plaats van te stoppen konden kleine boeren nu hun inkomens verdedigen door hun productie op te voeren. Deze individueel-rationele reactie leidde echter op sectorniveau tot een tredmolen die chronische overproductie veroorzaakte (Cochrane, 1959). In plaats van door sanering en afvloeiing dreigde marktruiming daardoor tot stand te komen door een vergaande daling van de agrarische inkomens die de investeringen en daarmee de invoering van vernieuwingen vertraagde. Alleen landen met grote comparatieve voordelen in de landbouw, zoals Nieuw-Zeeland voor zuivel, konden hieraan

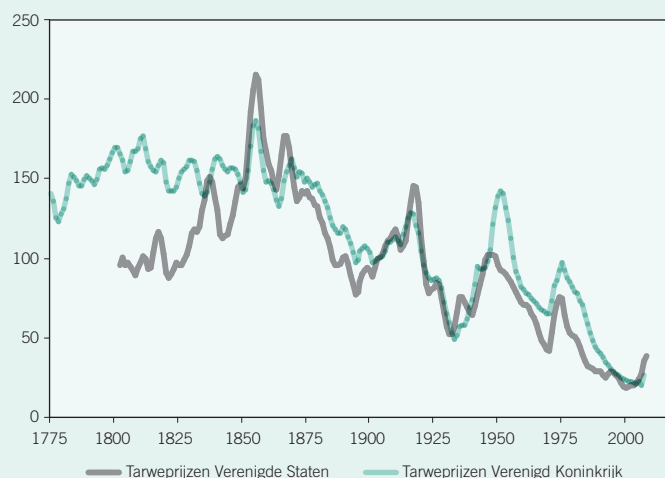
ontkomen. Die konden echter maar een beperkt deel van de mondiale vraag bedienen. In andere landen kon de landbouw zich zonder bescherming niet langer ontwikkelen. Een sprekend voorbeeld was het Verenigd Koninkrijk, dat tot 1930 vasthield aan agrarische vrijhandel. Volgens de gangbare handelstheorie had de Britse landbouw door de lage prijzen sterk moeten inkrimpen, waarna een kleine sector met een hogere productiviteit zou overblijven. In werkelijkheid stagneerde de productiviteitsontwikkeling van de landbouw gedurende een halve eeuw (Koning, 1994). Het Verenigd Koninkrijk kon zich dit veroorloven zolang zijn industrie internationaal concurrerend genoeg was om niet afhankelijk te zijn van de binnenlandse vraag. In andere landen, waar de economie een meer agrarisch karakter had, was productiviteitsverhoging in de landbouw echter belangrijk voor een evenwichtige algemene economische ontwikkeling (Bairoch, 1976). Uiterlijk in de jaren dertig van de vorige eeuw zijn alle ontwikkelde landen hun landbouw dan ook gaan beschermen. Het gemeenschappelijke landbouwbeleid van de EU ontstond in de jaren zestig door de samenvoeging van het al bestaande landbouwbeleid van haar lidstaten.

Hervormingen

Bescherming alleen leidde tot importverdringing en dumping. Wanneer ze gebruikt werd om interne prijsschokken te dempen versterkte ze tevens de prijsinstabiliteit op de wereldmarkt. Vanaf de jaren dertig gingen daarom veel stemmen op, onder meer van Keynes, het Amerikaanse landbouwministerie en de Volkerenbond, voor een multilateraal stelsel van gestuurde handel. Onder invloed daarvan kreeg de landbouw een uitzonderingspositie in de *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT; Henningson, 1981). Ondanks de algemene vrijhandelsfilosofie van de GATT mochten landen hun landbouw beschermen

Figuur 1

Reële indexcijfers voor de tarweprijs, 1775–2005
(1901–1905 = 100).

Bron: Koning et al., 2008

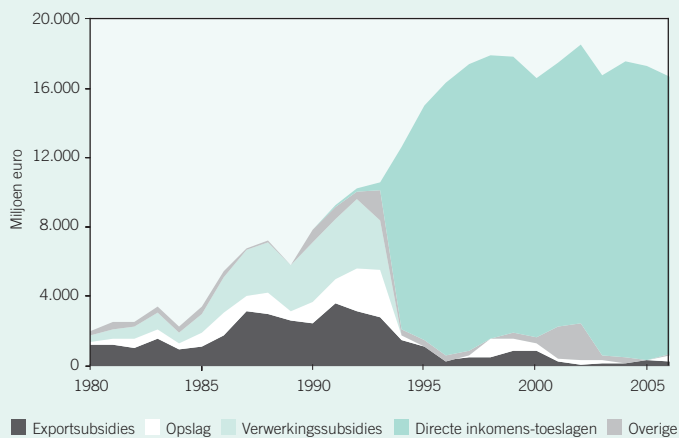
mits zij hun eigen productie en export beheersten. Ook mochten ze internationale goederenovereenkomsten sluiten om de internationale grondstoffenprijzen te stabiliseren en te ondersteunen. In de praktijk kwam van dat alles echter weinig terecht. De OESO-landen werkten niet mee aan internationale overeenkomsten die de prijzen van tropische producten die zij importeerden verhoogden. Tegelijk weigerden de Verenigde Staten en de EU de steun aan hun eigen landbouw consequent te koppelen aan aanbodbeheersing. Zij hielden vast aan een offensieve protectiepolitiek die de wereldmarkt verstoorde. In 1984 dwongen de hoog oplopende kosten van boter- en melkpoederbergen de EU alsnog om haar melkproductie te beperken door quotering. Maar de EU weigerde haar groeiende dumping van graan te beperken. Dit was een doorn in het oog van de Verenigde Staten, want de wereldgraanmarkt was zijn belangrijkste agrarische exportmarkt. Op zijn beurt dumpte de Verenigde Staten steeds meer graanvervangers op de Europese veevoermarkt. Dit wederzijdse marktbederf veroorzaakte een handelsconflict tussen beide grootmachten dat de feitelijke inzet werd van de Uruguay-ronde (1986–1993). Na jarenlang touwtrekken sloten de EU en de Verenigde Staten buiten de officiële onderhandelingen om een bilateraal compromis, het *Blair House*-akkoord, dat de basis werd voor de WTO Landbouwovereenkomst van 1994. Die verplichtte landen hun prijsondersteuning te verminderen, maar van productie ontkoppelde inkomenstoelagen werden vrijgesteld. Veel economen zagen zulke toeslagen als een goede benadering van lumpsumtransfers die niet tot marktverstoring zouden leiden. Landen die hun producenten op deze wijze steunden, werden ook niet onderworpen aan het GATT-beginsel dat bescherming gepaard moest gaan met aanbodbeheersing. In de jaren daarna verschoven zowel de Verenigde Staten als de EU steeds verder van prijssteun naar toeslagen. Maar hoewel deze toeslagen niet gekoppeld waren aan de productie, waren ze wel gekoppeld aan de boer. Ze vergrootten het vermogen van boeren om door te produceren,

ook al was die productie bedrijfseconomisch gezien verliesgevend. Hierdoor konden de EU en de Verenigde Staten doorgaan met het exporteren van grote hoeveelheden landbouwproducten tegen prijzen die onder hun eigen productiekosten lagen (Ritchie *et al.*, 2003). Omdat de toeslagen expliciet werden toegestaan door de Landbouwovereenkomst werd hiermee in feite de eerdere schending van de GATT witgewassen. De EU deed dit aanvankelijk vooral bij graan. Zonder toeslagen had de EU-export hiervan volgens de nieuwe regels met 21 procent ingekrompen moeten worden. De prijs van de zogenaamde liberalisering was een forse toename van de kosten van het Europese graanbeleid (figuur 2), want de budgetlasten van toeslagsteun zijn groter dan prijssteun.

Bij zuivel, een andere sleutelsector van de Europese landbouw, kon dit spel aanvankelijk niet gespeeld worden omdat de melkproductie gequoteerd was. De melkquota hadden de boter- en melkpoederbergen en daarmee de kosten van het zuivelbeleid effectief teruggedrongen: tussen 1984 en 2003 daalden ze van circa veertig procent tot circa vier procent van de totale landbouwuitgaven. Dit stelde de EU in staat de melkprijzen voor haar veehouders op een redelijk niveau te houden. Veel melkveehouders wilden dan ook niet af van het quotasysteem, hoewel er een groep was die aanhikte tegen de prijs die men voor extra quotum moest betalen bij bedrijfsuitbreiding. Een aantal lidstaten, vooral het Verenigd Koninkrijk, maar ook Nederland, en op de wereldmarkt gerichte zuivelondernemingen wilden echter af van deze productiebeheersing. Bij de Fischler-hervorming van het landbouwbeleid in 2003 kregen ze gedaan dat de prijssteun voor melk fors verlaagd werd, wat de steun van de boeren voor het quotasysteem ondermijnde. Ook werd besloten om de quota op termijn, in 2015, af te schaffen. In 2008 werd door de Europese Commissie besloten de quota alvast geleidelijk uit te faseren door ze stapsgewijs te verruimen. Zo hoopte men voor de zuivelsector een zachte landing te realiseren. De Commissie vertrouwde erop dat een geleidelijke uitbreiding van de mondiale vraag de neerwaartse druk op de Europese

Figuur 2

Uitgaven voor het Europese akkerbouwbeleid, 2000–2006.

Bron: Lapperre en Silvis, 2008

melkprijzen zou beperken, maar ze had buiten de kredietcrisis gerekend. Die leidde tot vraaguitval, vooral in Azië waar zuivelproducten nog een meer luxe karakter hebben. Inmiddels zijn de melkprijzen volledig ingestort. Melkveehouders zijn de straat opgegaan om herstel van het quotasysteem te eisen. De verantwoordelijke bestuurders, waaronder de Nederlandse landbouwminister, houden voet bij stuk en herhalen hun liberale mantra's. Sinds januari van dit jaar heeft de Europese Commissie echter wel het onliberale instrument van de exportsubsidies weer van stal gehaald, teneinde de vrije val van de melkprijs enigszins af te dempen.

De rol van *non-trade concerns*

Binnen de Verenigde Staten is de verschuiving naar toeslagen vrij openlijk gepresenteerd als een maatregel die Amerikaanse exportbelangen moest veiligstellen. In de Europese politiek met zijn grotere aandeel van liberaal-progressieven was dat niet mogelijk. Daarom zijn de toeslagen hier verkocht als een maatregel die tegemoet kwam aan *non-trade concerns* oftewel niet-handelsdoelen. Het tot dan toe gevoerde Europese beleid van prijssteun riep in brede kring kritiek op omdat het de inkomensverschillen tussen grote en kleine landbouwbedrijven versterkte en een intensivering bevorderde die ten koste ging van natuur en milieu. Gesuggereerd werd dat de vervanging van prijssteun door toeslagen aan deze kritiek tegemoetkwam. Vanaf de MacSharry-hervorming van 1992 werden de toeslagen gepresenteerd als een instrument dat diende om een rechtvaardiger inkomensverdeling te bewerkstelligen en groene publieke goederen van de boeren te kopen. Een relatie tussen de MacSharry-hervorming en de Uruguay-ronde werd aanvankelijk ontkend, maar de invloed van de net daarvoor gesloten landbouwdeal met de Verenigde Staten was duidelijk herkenbaar. Bij de verdere verschuiving van prijssteun naar toeslagen die volgde onder landbouwcommissaris Fischler werden niet-handelsdoelen nog sterker benadrukt (Swinen, 2009). Intussen maakte de moeizame wijze waarop de toeslagen werden herverdeeld en gebonden aan voorwaarden op

gebieden als milieu en dierenwelzijn duidelijk dat deze doelen in feite secundair waren. De primaire doelstelling bleef verborgen in omfloerste zinnen over het belang van aansluiting houden met de wereldmarkt. Door deze strategie kon de steun van veel liberaal-progressieven geco-opteerd worden. Hierdoor heeft ook in Nederland een breed spectrum van politieke partijen, van VVD tot GroenLinks, een beleidsverandering gesteund die in feite neerkwam op een verschuiving van open naar verkapte dumping. Liberalen en liberaal-progressieven blijven eisen dat de toeslagen eenduidig worden gekoppeld aan de meerkosten van publieke goederen die anders niet geproduceerd zouden worden. Ook opeenvolgende Nederlandse landbouwministers hebben zich achter deze visie gesteld. In de Europese werkelijkheid kan men er echter niet omheen dat de toeslagen allereerst een inkomensondersteuningsinstrument zijn dat in plaats is gekomen van prijssteuning. Ook in Nederland, waar de structurele situatie beduidend beter is dan in veel andere EU-lidstaten, is de directe inkomenssteun goed voor 25 tot 55 procent van het gemiddelde netto-bedrijfsinkomen in de akkerbouw en de melkveehouderij (Versteijlen, 2008). Zolang de trendmatige prijsdaling op de wereldmarkt niet grondig verandert, lijkt elk voorstel dat agrarische inkomenssteun wil afschaffen op EU-niveau voorlopig moeilijk politiek inwilligbaar.

Gevolgen voor arme landen

Terwijl de Verenigde Staten en de EU toeslagen gingen gebruiken als verkapt dumpingsinstrument, werden landen die geen toeslagen konden betalen door de WTO-overeenkomst genoodzaakt de steun voor hun boeren te verminderen. Ontwikkelingslanden kregen krachtens de overeenkomst meer ruimte om prijssteun te behouden, maar werden door westerse regeringen, de Wereldbank en het IMF onder druk gezet om die niet te gebruiken. De EU doet hieraan mee middels de Europese Partnerschap Akkoorden. Terwijl Europa zijn eigen boeren steunt, dwingt het arme landen tot tarifaire ontwapening. De Afrikaanse markten worden momenteel overspoeld door goedkope importen van rijst en kip. De kip is deels afkomstig uit Europa en wordt daar gevoerd met graan dat dankzij toeslagen kunstmatig goedkoop is. Daarmee worden Afrikaanse boeren ernstig geschaad, terwijl de problemen van armoede en bodemdegradatie op het Afrikaanse platteland al groot genoeg zijn.

Beperkte baten en een knellend budget

De liberalisering van het landbouwbeleid door de Verenigde Staten en de EU dekt, zoals hiervoor betoogd, een mercantilistische lading: het veiligstellen van de eigen exportbelangen speelt een belangrijke rol. Niettemin wordt het liberaliseringsverhaal door veel economische analyses ondersteund. Terwijl veel oudere landbouweconomen zich bewust waren van marktfalen in de landbouw, heeft een jongere generatie aansluiting gezocht bij de *first-best* wereld van de neoklassieke micro-economie. De redenen voor overheidssturing worden onderbelicht, en de schijnwerpers eenzijdig gericht op allocatieve inefficiënties waartoe die sturing kan leiden (Gardner, 1992). Gesteld wordt dat

liberalisering leidt tot welvaartswinst, al is de omvang van de berekende welvaartswinst vaak weinig groter dan de foutenmarge van de gebruikte modellen (Schelhaas, 2003).

Intussen leidt het compenseren van verminderde prijssteun met toeslagen tot hogere budgetlasten, die op de belastingbetaler worden verhaald. De uitgaven voor het gemeenschappelijke landbouwbeleid zijn daarom gebonden aan een strikt financieel kader. Die budgettaire randvoorwaarde deed zich in 2003 sterk voelen bij de uitbreiding van de Europese Unie. De Europese Commissie heeft tactisch geprobeerd eerst het landbouwbeleid te hervormen en daarna pas de uitbreiding te realiseren. Zo hoopte ze de boeren in de nieuwe lidstaten geen toeslagen te hoeven betalen. Tenslotte waren die toeslagen een compensatie voor de verlaging van steunprijzen die de boeren in de nieuwe lidstaten nooit hadden ontvangen. Het was voorspelbaar dat de nieuwe EU-landen dit niet zouden accepteren. Het eindresultaat van de toetredingsonderhandelingen was dan ook dat de boeren daar gaandeweg ook toeslagen zouden krijgen. Daardoor blijft er weinig ruimte over om nieuwe prijsverlagingen met toeslagen te compenseren. Bij het besluit tot uitfasering van de melkquota is dan ook niet in additionele compensatie voorzien. In zekere zin hebben de Amerikanen het bij de Uruguayronde slim bekeken: in de Verenigde Staten, met zijn grotere en minder talrijke landbouwbedrijven is de steunhervorming fiscaal gemakkelijker te realiseren dan in de vergrote Europese Unie. Na 2013 zal het financiële kader van het EU-landbouwbeleid hoogst waarschijnlijk beperkt worden. Ook dat zal tot vermindering van de toeslagsteun dwingen. Ook al dekt de liberale retoriek in het Europese landbouwbeleid dus in eerste instantie een werkelijkheid van verkapte dumping, op middellange termijn kan ze alsnog tot een verlaging van de steun aan de landbouwinkomens leiden.

Potentiële gevolgen voor de voedselvoorziening op de lange termijn

Een vergaande verlaging van de steun aan de landbouw kan gevolgen krijgen voor het mondiale voedselaanbod op de lange termijn. Anders dan vaak wordt gedacht, is het niet vanzelfsprekend dat het overvloedige aanbod op de internationale landbouwmarkten dat we na 1875 hebben gekend in de toekomst zal voortduren. Deze overvloed berustte op drie factoren: de versnelde exploitatie van de mondiale reserves van land en water; de benutting van de ruimte om gewasopbrengsten te verhogen door kunstmest en het manipuleren van gewassen; en de vervanging van agrarische niet-voedselproducten door producten die gebaseerd waren op fossiele koolwaterstoffen. Op al deze terreinen komen langzamerhand grenzen in het zicht (Koning *et al.*, 2008). De mondiale reserves van land en water raken langzamerhand uitgeput. De hoogste graanopbrengsten benaderen de grens van wat mogelijk is, gegeven de fotosynthetische efficiëntie van planten. De vervanging van landbouwproducten door fossiele koolwaterstoffen maakt door prijs-

Er is geen grondslag voor het idee dat het mondiale landbouwaanbod in de toekomst geen probleem vormt

stijgingen van de laatste plaats voor een omgekeerde beweging. Bovendien dreigen de minerale reserves van fosfaat, een essentiële voedingstof voor planten, op termijn uitgeput te raken. Intussen blijft de vraag toenemen, want de wereldbevolking groeit verder en de inkomensstijging in succesvolle ontwikkelingslanden

leidt tot een consumptieve verschuiving van plantaardig naar dierlijk voedsel, dat een relatief grote input vraagt van plantaardig veevoer. Dit alles betekent niet dat de mensheid op korte termijn geconfronteerd wordt met absolute tekorten. Maar er is geen grondslag voor het idee dat het mondiale landbouwaanbod in de toekomst geen probleem vormt en nog minder voor het geloof van groene liberalen dat biologische landbouw straks de wereld kan voeden. Harde voorspellingen zijn onmogelijk, maar er moet rekening mee worden gehouden dat de trendmatige prijsdaling op de agrarische wereldmarkten in de toekomst plaats zal maken voor een nieuwe prijsstijging. In dat geval zijn tijdige investeringen in de opvoering van het mondiale vermogen voor biomassa-productie nodig om onnodige schaarste te voorkomen. Een probleem is dat investeringen in bijvoorbeeld landbouwkundig onderzoek een lange rijpingstijd hebben. Vrije marktprijzen geven hiervoor niet vanzelf het goede signaal, want toekomstige schaarste heeft een beperkte invloed op actuele prijsniveaus. Dat geldt te meer doordat liberalisering de prijsinstabiliteit op de interne landbouwmarkten kan versterken (Boussard *et al.*, 2006). Wanneer tijdige investeringen onvoldoende tot stand komen, kan een trendbreuk leiden tot een periode waarin de internationale voedselprijzen onnodig hoog zijn (Koning *et al.*, 2008). Rijke landen, zoals in de EU, hoeven in zo'n geval hun consumptie nauwelijks te beperken. De klappen zullen vallen in arme landen die, mede door de tarifaire ontwapening die hun is opgedrongen, sterk afhankelijk zijn geworden van voedselimporten.

SINDS 1916

Uitgangspunten voor een eerlijker beleid

Concluderend kan worden gezegd dat liberalisering van de landbouwmarkten in de praktijk leidt tot verkapte dumping en tot een handelspolitieke ontwapening van arme landen die hun ontwikkeling kan belemmeren. De EU kan op internationaal niveau daarom beter streven naar een multilateraal stelsel van gestuurde handel in landbouwproducten, zoals oorspronkelijk ook de bedoeling was. Zolang er nog sprake is van een mondiaal overaanbod kan een prijsvloer verdedigd worden door maximum-exportquota en minimum-invoerquota in te stellen voor hoge- en middeninkomenslanden. Met het oog daarop moet de EU de melkquota niet uitfaseren maar juist effectiever toepassen, en ook het aanbod van andere grote landbouwproducten beheersen. De lage-inkomenslanden dienen van beperkingen te worden vrijgesteld, zodat zij hun aandeel in de wereldmarkt kunnen opvoeren. De handelsquota kunnen worden geënt op de actuele handelsvolumes in een basisperiode en kunnen verhandelbaar zijn tussen regeringen om een efficiënte internationale arbeidsverdeling te bevorderen. Stijgen de wereldmarktprijzen, dan kunnen de handelsquota worden versoepeld. Overstijgen ze desondanks een plafond, dan dienen beperkingen op het gebruik van gewassen voor veevoer en niet-voedseldoelen te worden ingesteld. Voedsel voor de armen moet dan voorgaan op biefstuk of biobrandstof voor de rijken, om de essentiële behoeften van het kwetsbare deel van de wereldbevolking beter te kunnen bevredigen. Mits ze dit handelskader respecteren kunnen landen vrij worden gelaten in het interne landbouwbeleid dat zij voeren. Om marktfalen te ondervangen en met het oog op de toekomst voldoende investeringen te bevorderen zou de EU er goed aan doen haar landbouwprijzen te stabiliseren op een niveau waarbij productiefactoren op efficiënte bedrijven een passende beloning ontvangen. Prijssteun kan aangevuld worden met inkomenstoelagen om non-trade concerns te waarborgen. Die moeten dan echter doelgericht worden ingezet voor het bereiken van de beleidsmatig beoogde sociale en ecologische doelen, en niet als compensa-

tie voor afgebouwde prijssteun. Ook budgetlasten die ermee gemoeid zijn kunnen dan beperkt blijven.

Ten slotte zijn grote investeringen in onderzoek nodig om het risico van een mondiale voedselschaarste in de toekomst te beperken. Dit kan niet alleen aan het bedrijfsleven worden overgelaten; de publieke sector heeft hier zijn eigen verantwoordelijkheid.

LITERATUUR

- Akerlof, G. en J. Yellen (1986) *Efficiency wage models of the labor market*. Cambridge: Cambridge university press.
- Bairoch, P. (1976) *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*. Parijs: Mouton.
- Boussard, J., F. Gérard, M. Piketty, M. Ayouz en T. Voituriez (2006) Endogenous risk and long run effects of liberalization in a global analysis framework. *Economic modelling*, 23(3), 457–475.
- Cochrane, W. (1959) *Farm prices. Myth and reality*. Minneapolis: University of Minneapolis press.
- Gardner, B. (1992) Changing perspectives on the farm problem. *Journal of economic literature*, 30(1), 62–101.
- Haagsma, R. en N. Koning (2002) Endogenous mobility-reducing norms. *Journal of economic behavior & organization*, 49(4), 523–547.
- Henningson, B. (1981) *United States agricultural trade and development policy during World War II: the role of the Office of Foreign Agricultural Relations*. Proefschrift. Fayetteville: University of Arkansas.
- Koning, N. (1994) *The failure of agrarian capitalism: agrarian politics in the United Kingdom, Germany, the Netherlands and the USA, 1846–1919*. Londen en New York: Routledge.
- Koning, N., M. van Ittersum, G. Beex, M. van Boekel, W. Brandenburg, J. van den Broek, J. Goudriaan, G. van Hofwegen, R. Jongeneel, J. Schiere en M. Smies (2008) Long-term global availability of food: continued abundance or new scarcity? *NJAS Wageningen journal of life sciences*, 55(3), 229–292.
- Lapperre, R. en H. Silvis (2008) Van prijsbeleid naar bedrijfstoelagen. In: Silvis, H., A. Oskam en G. Meester (red.) *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van politiek naar praktijk*. Wageningen: Wageningen academic publishers. Ritchie, M., S. Murphy en M. Lake (2003) *United States dumping on world agricultural markets*. Minneapolis: Institute for agriculture and trade policy.
- Schelhaas, H. (2003) *Liberalisering in de landbouw. Mogelijkheden en grenzen*. Proefschrift. Wageningen: Wageningen academic publishers.
- Schultz, T. (1945) *Agriculture in an unstable society*. New York en Londen: McGraw-Hill.
- Swinnen, J. (2009) *The perfect storm: the political economy of the Fischler reforms of the common agricultural policy*. Brussel: Centre for european policy studies.
- Versteijlen, H. (2008) Toekomst van de directe inkomenssteun. In: Silvis, H., A. Oskam en G. Meester (red.) *EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van politiek naar praktijk*. Wageningen: Wageningen academic publishers.